

DE VERENIGDE OOSTINDISCHE COMPAGNIE CONCUBINAAT EN HUWELIJK

h.k. s'jacob

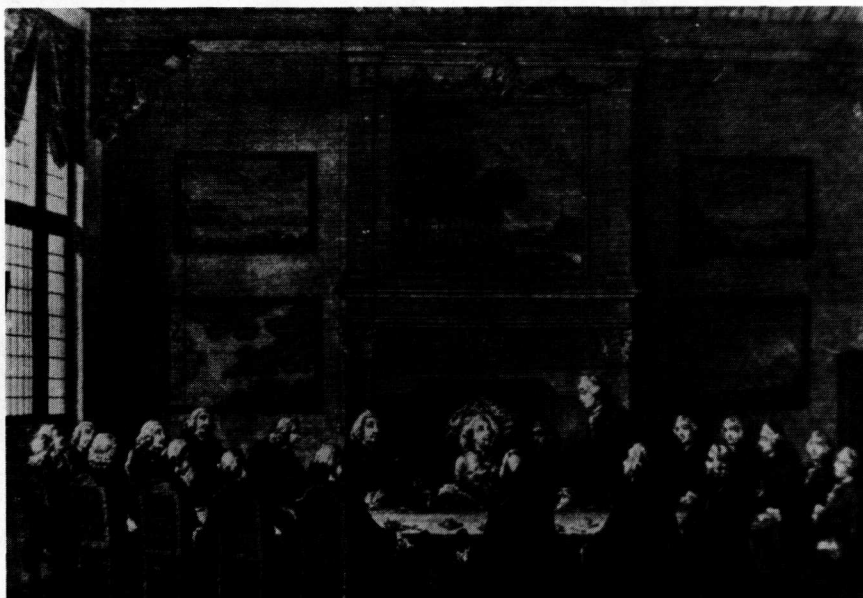
H.K. s'Jacob is wetenschappelijk hoofdmedewerker bij de vakgroep Nieuwe Geschiedenis aan de Rijksuniversiteit Groningen. Een gedeelte van dit artikel werd ontleend aan zijn bijdrage tot een Frans-Nederlands historisch colloquium, in september 1982 gehouden in Amsterdam en Groningen.

de VOC

In augustus 1597 werd er in Amsterdam feest gevierd. De vloot van Cornelis de Houtman was teruggekeerd; ook de Nederlanders hadden de zeeweg naar Indië weten te vinden. Al gauw schoten de compagnieën voor de vaart naar de Oost als paddestoelen uit de grond. Concurrentie joeg de prijzen in Azië evenwel op en drukte de opbrengsten bij verkoop. Omdat de winstmarges zo kleiner werden, gebruikte de landsadvocaat van Holland Johan van Oldenbarnevelt al zijn gezag om de compagnieën tot samenwerken te bewegen. Hij had succes; in 1602 sloten de zogenaamde voorcompagnieën zich aan tot de Verenigde Oostindische Compagnie, de VOC. Vrije concurrentie werd uitgesloten; doel was hoge winsten voor één compagnie door uitsluiting van buitenstaanders. Het 'octrooi' dat de Staten-Generaal aan de VOC verleende gaf haar het monopolie voor de vaart vanuit de Republiek beoosten Kaap de Goede Hoop en door Straat Magalhães.⁽¹⁾ In de Oost werd concurrentie door andere Europeanen zo mogelijk belemmerd door met plaatselijke machthebbers monopoliecontracten te sluiten. Deze aanpak paste bij de opvattingen over handel die in de Republiek gehuldigd werden. Het verminderen van risico door permanente concentratie van vraag en aanbod en het streven naar monopolie was een algemeen gehanteerde methode.⁽²⁾ Hierbij hoorde het verbieden van particuliere handel aan de dienaren van de Compagnie; een gedragslijn die nimmer verlaten is, hoewel aan de zogenaamde vrijburgers, meest oud VOC-dienaren, wel enige, maar zeer marginale, eigen handel werd toegestaan.

De VOC had van de Staten-Generaal in Azië tamelijk uitgebreide overheidsrechten gekregen, zoals het houden van troepen, rechtspraak en het sluiten van verdragen. Het territoriale bezit van de Compagnie was overigens beperkt. Alleen op Java rond Batavia, in de Molukken en op de kust van Ceylon was zij soeverein. Elders in de Oost had de VOC, wijd verspreid van de Kaap tot Japan, handelsfactorijen, die soms tot een fort versterkt waren. Van echt koloniaal bestuur was nog geen sprake, hoewel het territoriale gezag van de Compagnie in de achttiende eeuw op Java wel werd uitgebreid. Langs het netwerk van handelsroutes tussen de factorijen, met als centraal punt Batavia, dreef de VOC in Azië zelf handel en kocht zij producten op die in Europa afgezet konden worden. Inter-Aziatische handel en handel op Europa waren de twee aspecten van de commercie van de VOC.

Het onderwerp van dit artikel is evenwel niet de handel van de Compagnie, maar een sociaal aspect van het bedrijf. De VOC had in 1625 ongeveer 4500 Europese dienaren in Azië, in 1687/88 was dit aantal, inclusief een 500 dienaren aan de Kaap, 16.000. Voor de achttiende eeuw worden deze getallen, afgerond op 500, berekend op 18.000 in 1700, 25.000 in 1753 en 18.500 in 1780.⁽³⁾ Men kan gevoegelijk aannemen dat dit praktisch allemaal mannen waren. De Compagnie had in de Oost soldaten, zeelieden, ambachtslui, schrijvers en handelslieden nodig en daarom liet zij in het algemeen alleen mannen toe op de schepen die naar Indië voeren. De VOC stond slechts aan kooplieden - dat was de hoogste rang in de hiërarchie voor de handel - toe vrouw en kinderen mee te nemen.⁽⁴⁾ Aan onderkooplieden kon dispensatie verleend worden van het verbod vrouw en kin-

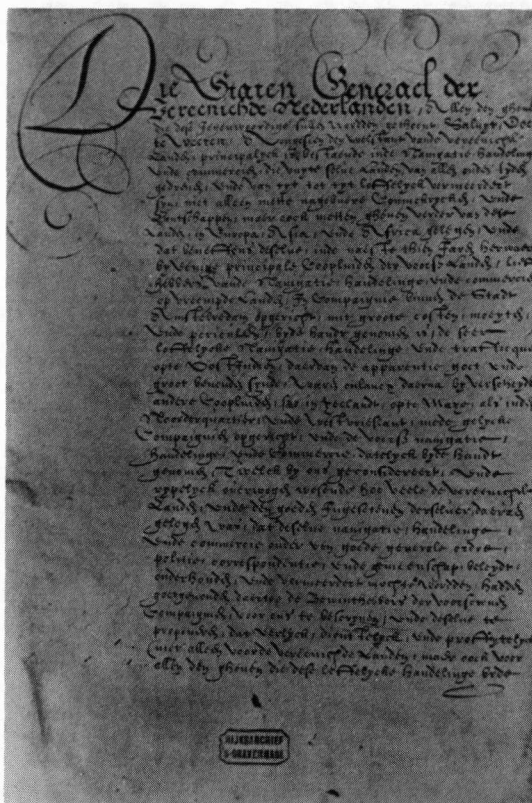
Vergadering van de Heren-XVII met de prins van Oranje als Opperbewindhebber. (Rijks Prentenkabinet)

deren mee te nemen; in 1671 werd ook hun officieel toegestaan een gezin mee te nemen. (5) Sergianten, dat zijn militairen gesteld aan het hoofd van minimaal 60 soldaten, mochten geen gezin meenemen, maar de facto kregen zij herhaaldelijk dispensatie van dit verbod. (6) Predikanten en zieken- troosters, een soort hulppredikers, mochten hun gezin wel meenemen. (7) De VOC tilde zwaar aan de vervoers- kosten voor vrouw en kinderen. Daarom werd de con- tracttermijn voor hoge dienaren die hun gezin meena- men, op vijftien jaar gesteld. De normale termijn was vijf jaar, uit- en thuisreis niet meegeteld. De Compagnie hoopte dat de dienaren die zo lang met hun gezin in de tropen waren geweest, niet meer wilden repatriëren en hun dienstverband zouden verlengen. (8)

Voor de ongehuwde mannen waren er voor de seksuele contacten drie vormen: zij konden prostituees bezoeken, zij konden een concubine nemen of zij konden ter plaatse trouwen. Prostitutie was in de Oost niet on- bekend; in Batavia had zij zulke vormen aangenomen dat 'onbeschaamde vrouwen' zelfs de schepen die op de rede lagen, bezochten. In de Statuten van Batavia van 1642, de wetgeving door Gouverneur-Generaal en Raden voor de Nederlandse vestigingen in Azië, werd dit expliciet verboden. (9) Europese mannen konden vrij gemakkelijk concubines en echtgenotes vinden in de Nederlandse nederzettingen met een kolonie van gemengd bloedige Indo-Europeaanen, aanvankelijk meest Indo-Portugezen, later ook Indo-Nederlanders, maar waar een dergelijke gemeenschap ontbrak, waren zij aangewezen op Aziatische vrouwen. Vooral de godsdienst wierp daarbij barrières op. Een moslim of hindoe vrouw die samenleefde of huwde met een Europeaan, verbrandde alle schepen achter zich. Door een dergelijke relatie trad zij uit haar eigen samenleving en cultuur. Op hun beurt konden de Europeanen in dienst van de VOC, wat hun privé leven aanging, niet in een moslim of hindoe gemeenschap opgaan zonder hun betrekking op het spel te zetten. Dat was gewoonweg ondenkbaar. De VOC was een Europese en daarom christelijke organisa- tie; haar Europese dienaren moesten per definitie christen zijn. Voor dienaren van de VOC was het pro- bleem vrouwen te vinden die het leven met hen wilden delen, binnen de marges die de Compagnie voorschreef. Het gebruiken van prostituees lag voor de hand, maar die relaties met vrouwen die enigszins uitstegen boven het primair bevredigen van seksuele drift en daardoor meer ingrepen in het dagelijks leven van de Europese dienaren, zijn uit het oogpunt van de vrijheid die de Compagnie aan hen liet, interessanter. Daarom zal na- gegaan worden hoe de VOC stond tegenover concubinaat en huwelijk van haar dienaren en welke positie zij de vrouwelijke partners daarin gunde.

de statuten van batavia

In 1642 werden in de Statuten van Batavia eerder uitgevaardigde regels voor het trouwen bevestigd en systematisch geordend. (10) Voor het behandelen van huwelijksaangiften kwam er een college van vier Com- missarissen van Huwelijksake Zaken. Zij moesten nagaan of er belemmeringen voor een huwelijk waren, zoals een trouwbelofte aan een ander dan de aangegeven part- ner of een te directe graad van bloedverwantschap. Voor minderjarigen die wilden trouwen, bestonden spe- ciale voorschriften. Maar naast deze gangbare belem- meringen voor een huwelijk golden er nog twee speci- ale: dienaren van de Compagnie moesten een schrifte- lijke toestemming van de Gouverneur-Generaal hebben en huwelijken tussen christenen en niet-christenen wa- ren uitgesloten. (11) Het huwelijk bleef een zuiver christelijke aangelegenheid, waarin de dienaren van de Compagnie van hun werkgever afhankelijk waren. De speelruimte voor hen die wilden huwen, was formeel gezien beperkt. Maar de VOC stelde niet alleen beper- kingen aan huwelijksluiting, ook na het huwelijk wa- ren Europeanen gehuwd met Indische vrouwen onderhevig aan beperkingen. Zij mochten slechts voor een tijde-

Aanhef van het octrooi dat in 1602 aan de VOC werd verleend. (ARA, Den Haag)

Voor- en achterzijde van een reaal van achten.

lijk bezoek naar Europa teruggaan, waarbij ze hun vrouw niet mochten meenemen.(12) Formeel betekende dit bescherming van de vrouw tegen verlating door haar man; voor man en vrouw samen was het een ernstige beperking van de bewegingsvrijheid. Echter, wie controleerde of een Europeaan gehuwd met een Aziatische vrouw, die voor een bezoek naar patria ging, werkelijk terugkeerde? De Statuten van Batavia stelden straffen op seksueel verkeer met eerbare vrouwen en op concubinaat door Europese mannen. In het eerste geval riskeerden ongehuwde mannen een boete van minimaal vijftig realen van achten (13); overspel door gehuwde mannen werd veel zwaarder gestraft. Christenen mochten geen bijzit - een concubine - hebben. Op een eerste overtreding van dit verbod stond een boete van honderd realen, op een tweede maal tweehonderd realen en op een derde maal driehonderd realen van achten. Het hoofdstuk van de Statuten van Batavia waarin seksuele contacten beperkt werden, stelde hoofdzakelijk normen aan Europese mannen, gehuwd of ongehuwd, en legde draconische straffen op aan niet-christenen en lijfeigenen die seksueel verkeer met Europese vrouwen hadden. Echte prostitutie kwam slechts ter sprake in een slotpassage, waarin het, zoals vermeld, aan 'onbeschaamde' vrouwen werd verboden om schepen die op de rede lagen, te bezoeken.(14)

De Statuten van Batavia waren wat betreft huwelijk en seksueel verkeer typisch regels voor een Europese en christelijke gemeenschap. Buitenechtelijk seksueel verkeer tussen Europese mannen en eerbare vrouwen, en tussen niet-christelijke mannen en Europese, dus christelijke, vrouwen was strafbaar. Huwelijken konden slechts tussen christenen gesloten worden en Europese mannen mochten geen concubine hebben. Aziatische vrouwen kregen in de Statuten geen bescherming. Bepalingen voor seksueel verkeer tussen Europese mannen en Aziatische vrouwen kwamen nauwelijks voor. Daar golden blijkbaar geen regels voor, noch stonden er straffen op. Aziatische vrouwen konden officieel geen concubine van een Europese man zijn en wilden zij met een Europese man huwen dan moesten zij christen worden.

de statuten in de praktijk

Tot zover de officiële voorschriften van de VOC ten aanzien van concubinaat en huwelijk. Interessanter is evenwel hoe in deze de praktijk geweest is. Men zou in rechterlijke archieven kunnen nagaan in hoeverre er opgetreden werd tegen niet getolereerd seksueel verkeer. Daarvoor is tijdrovend archiefonderzoek nodig. Een aanwijzing voor de praktijk van de handhaving van de regels voor concubinaat en huwelijk werd gegeven door Pieter van Dam, de advocaat of secretaris van de VOC, in het vierde deel van zijn *Beschrijvinge*. Hij stelde dit werk samen in de laatste jaren van de zeventiende eeuw.(15) Van Dam vatte de bezwaren samen van de gereformeerde kerk in de Republiek tegen het beleid van de Compagnie in kerkelijke zaken. Onder andere zou te Batavia en elders concubinaat en polygamie zeer gangbaar zijn en zouden huwelijken verboden worden.(16) De Compagnie reageerde vrij laconiek op deze beschuldigingen. Zij wees er op dat bij de Statuten van Batavia concubinaat en polygamie verboden waren. De Commissarissen van Huwelijksake Zaken moesten bij de huwelijksaangifte nagaan of er geen sprake was van polygamie. De baljuw en de fiscaal konden boeten opleggen in geval van concubinaat, maar, zo redeneerde de Compagnie, als zij daar weinig op uit waren, met andere woorden als zij concubinaat duldden, dan moest men de regering daar geen verwijt over maken.(17) Het is duidelijk dat de Heren XVII niet van plan waren tegen concubinaat en polygamie op te treden. De Calvinistische moraal mocht dan officieel uitdrukking hebben gevonden in de Statuten van Batavia, de omstandigheden in Azië waren zo verschil-

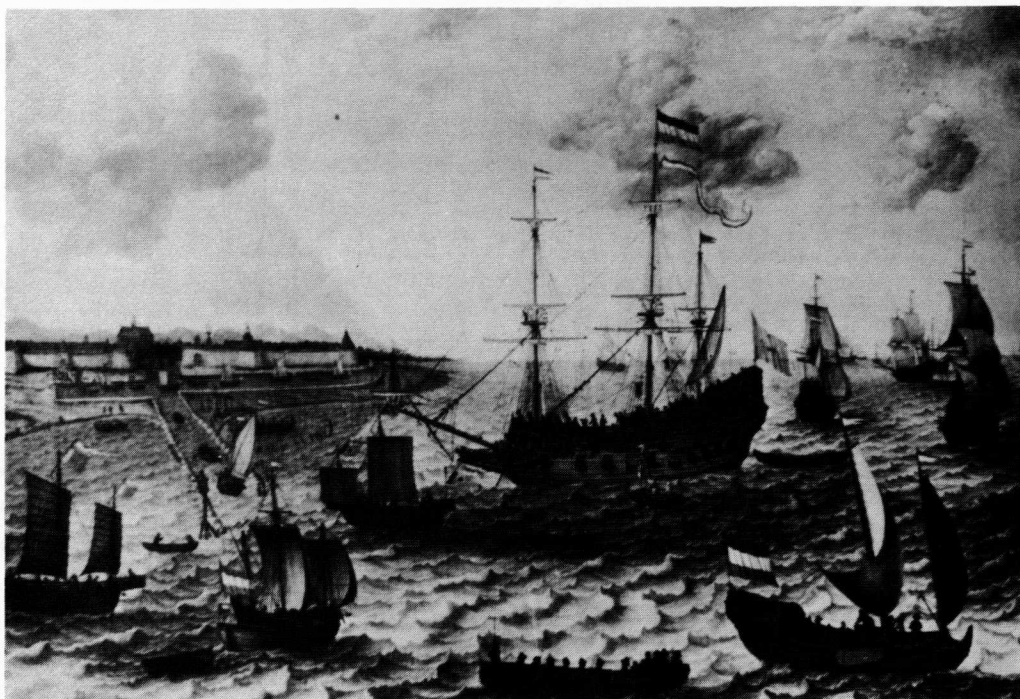
lend van die in de Republiek dat het met de handhaving van deze moraal niet te nauw genomen werd.

Ter weerlegging van het verwijt dat de VOC huwelijken verbood, haalden de Heren XVII de voorschriften hiervoor aan. Onthullender zijn evenwel de bezwaren die dit college tegen huwelijken had. De Compagnie hield in Nederland voor iedere dienaar in de Oost een rekening, de maandbrief, waarop zij het tractement bijschreef. Familie of verwanten die in Nederland waren gebleven, konden er bedragen van opnemen. De tractementen van de dienaren gehuwd in de Oost, zouden echter daar uitbetaald moeten worden. Het geld daarvoor zou overgezonden moeten worden met alle risico's van dien. Een ander bezwaar was dat gehuwden met vrouw en kinderen moeilijker overgeplaatst konden worden. Tenslotte kwam het nogal eens voor dat de echtgenotes van Compagnies dienaren onder eigen naam particulier handel dreven.(18) Deze bezwaren tegen huwelijken in Azië waren tevens de gronden waarop een dienaar van de Compagnie toestemming voor een huwelijk geweigerd kon worden.

In de eerste helft van de achttiende eeuw werd er met grote tussenpozen en uiterst traag gewerkt aan nieuwe Statuten van Batavia. Tenslotte verscheen er in 1766 een rapport over een nieuwe redactie. Wat huwelijk, overspel en prostitutie betreft bevatten de nieuwe statuten weinig nieuws. Aan het verbod van huwelijken tussen christenen en niet-christenen werd toegevoegd dat protestanten niet met katholieken mochten trouwen, tenzij Gouverneur-Generaal en Raden daartoe uitdrukkelijk toestemming hadden gegeven. Men wilde voorkomen dat de kinderen uit kerkelijk gemengde huwelijken katholiek opgevoed zouden worden.(19) Sinds 1665 was er een verordening voor huwelijken tussen vrijen en lijfeigenen. Zulke verbintenissen waren slechts toegestaan als de aanstaande echtelieden samen reeds een kind hadden en, zowel de heer of vrouw van de lijfeigene als de naaste verwanten van de vrije, met een huwelijk instonden. Deze voorschriften werden in de nieuwe Statuten overgenomen.(20) Door deze regeling was het dus mogelijk dat de vrouwelijke lijfeigene die in concubinaat met een Europese man leefde, wettig echtgenote werd. Daardoor werd haar positie en die van haar kinderen bij deze man, aanmerkelijk verbeterd. In de statuten van 1642 werden eerbare vrouwen beschermd tegen verleiders, doordat buitenechtelijk seksueel verkeer met zulke vrouwen strafbaar was. In de nieuwe statuten werd bovendien een artikel opgenomen ter bescherming van zonen onder de dertien jaar tegen verleiding door een slavin of vrijgegevene. Als de rechtbank een klacht van ouders accepteerde, kon de slavin tot levenslange dwangarbeid veroordeeld worden.(21)

Overzien we de huwelijkswetgeving in de Statuten van Batavia dan valt het ten eerste op dat het huwelijk geen zuiver kerkelijke aangelegenheid is. De gereformeerde overheid, vertegenwoordigd door Gouverneur-Generaal en Raden, zag het huwelijk niet als een sacrament, zoals in de Katholieke Kerk wel het geval was, maar als een aspect van het natuurlijke leven, waar zij derhalve regels voor moest geven. Daarmee was het huwelijk evenwel niet geseculariseerd; het bleef voor de overheid een goddelijke instelling waarbij een christelijke man en vrouw elkaar trouw voor het leven beloofden.(22) Doordat een huwelijk gesanctioneerd moest worden door de wereldlijke overheid, dus door de Compagnie, kon zij aanvullende eisen stellen, zoals toestemming van Gouverneur-Generaal en Raden voor huwelijken van werknemers.

Terwijl de VOC voor de protestants christelijke Europeanen vasthield aan het christelijke karakter van het huwelijk, was zij vrij tolerant tegenover rooms-katholieken. De Europese mannen in Batavia vonden hun echtgenotes vooral in de Indo-Europese gemeenschap. Sommige van deze vrouwen waren rooms-katholiek. In de Republiek gold in de Generaliteitslanden een regeling die in Batavia tot voorbeeld diende. Daar waren militaire en civiele ambtenaren van gereformeerde huize

De rede van Batavia door A. Willaerts, 1649.

in dienst van de Staten-Generaal werkzaam in een overwegend rooms-katholieke omgeving. Nog in 1738 en 1739 werd het, op straffe van verlies van ambt, aan deze mensen verboden met katholieke vrouwen te trouwen, maar in 1750 werd dit verbod beperkt tot mannen onder de vijftientig en vrouwen onder de twintig jaar. Wel gold voor kerkelijk gemengde huwelijken een langere ondertrouwtijd, namelijk achttien in plaats van zes weken, waarin het voornemen om te huwen om de zes weken in de kerkdienst bekend gemaakt moest worden. (23) Deze regeling werd ook in Batavia toegepast. Maar, zoals voor zoveel regelingen, was het mogelijk er vrijstelling van te krijgen. Zo mocht in 1783 een katholiek Portugees die met een protestantse vrouw wilde huwen, zijn voornemen driemaal in één kerkdienst laten afkondigen. (24)

Zo zien we hoe de opvattingen over en de regelingen voor huwelijk gangbaar in de Republiek ook in de Oost voor de Europeanen in dienst van de Compagnie van toepassing waren. De Calvinistische kerk in de Republiek had wel enige bedenkingen tegen de losheid van seksuele en huwelijkszedes in de Nederlandse handelsvestigingen in Azië, maar de Heren XVII wimpelden deze weg. De Oost was niet het vaderland, het aantal Nederlandse vrouwen daar was zo gering dat de Europeanen maar seksuele contacten buiten een huwelijk gegund moesten worden. Concubinaat, hoewel officieel verboden, werd daarom getolereerd. Zo ontstond in Batavia een kleurrijke samenleving waarop Calvinistische strengheid nauwelijks een stempel drukte. De ambivalentie van de Compagnie ten opzichte van de huwelijkswetgeving voor haar dienaren in de Oost is opvallend. Het voorkomen van polygamie werd door de Heren XVII toegegeven, maar zij namen er geen maatregelen tegen. Ook concubinaat was officieel verboden, maar werd in feite getolereerd. De Statuten van Batavia, die van 1642 en 1766, ademen een strenge Calvinistische geest, maar het leven in Batavia en de andere VOC-factorijen werd er niet door bepaald. De wetgeving en de praktijk van het dagelijks leven, vertoonden nogal wat discrepantie.

noten

1. F.S. Gaastra, *De geschiedenis van de VOC* (Haarlem, 1982) 14-21.
2. P.W. Klein, 'Het ondernemersgedrag op de Hollandse stapelmarkt', in: P.W. Klein, ed., *Van stapelmarkt tot welvaartsstaat* (Rotterdam, 1970) 21-35.
3. Gaastra, *VOC*, 77-81.
4. P. van Dam, *Beschrijvinge van de Oostindische Compagnie*, F.W. Stapel e.a. eds., (4 boeken; 7 banden; 's-Gravenhage, 1927-1954) I; 1, 575, 578.
5. *Ibidem*, I; 1, 579.
6. *Ibidem*, I; 1, 603.
7. *Ibidem*, IV; 16.
8. *Ibidem*, I; 1, 579.
9. J.A. van der Chijs, *Nederlandsch-Indisch Plakaatboek 1602-1811* (17 dln.; Batavia, 's-Gravenhage, 1885-1900) I; 586-587.
10. J. van Kan, 'De Bataviasche Statuten en de buitencomptoiren' *Bijdragen tot de Taal- Land en Volkenkunde van Nederlandsch-Indië*, C (1941) 257-261, 266.
11. Van der Chijs, *Plakaatboek* I; 536-542.
12. Van Dam, *Beschrijvinge*, I; 1, 562.
13. Een reaal van achten, een Spaanse munt zeer gangbaar in de Oost, was vóór 1700 gewoonlijk iets minder dan 2½ gulden waard, in de achttiende eeuw ongeveer 2½ gulden of iets meer. H. Furber, *Rival empires of trade in the Orient 1600-1800* (Oxford, 1976) 386.
14. Van der Chijs, *Plakaatboek*, I; 586-587.
15. Van Dam, *Beschrijvinge* IV, XVII.
16. *Ibidem*, IV, 28.
17. *Ibidem*, IV, 51.
18. *Ibidem*, IV, 54.
19. Van der Chijs, *Plakaatboek*, X, 1-26.
20. *Ibidem*, IX, 85.
21. *Ibidem*, IX, 188.
22. L.J. van Apeldoorn, *Geschiedenis van het Nederlandsche huwelijksrecht vóór de invoering van de Fransche wetgeving* (Amsterdam, 1925) 70-71.
23. *Ibidem*, 167.
24. Van der Chijs, *Plakaatboek*, X; 665.